

(Sztáray O. II, 120), 1521: *Thothwcza* (Oklsz.); Pásztó, 1444: *Magyarwcza* (Békefi: Pásztó 321); Debrecen, 1564: *Nymeth ucha ~ wtcza* (HBLt. 10. sz. 9, 13); Buda, 1410: *platea_Galicali* (Zs. II/2, 327); Eger, 1549: *Olazwczya* (N. Kiss 109); Zilah, 1569: *Plathea_Zekelj* (N. Kiss 418).

e) *A lakosság eredeti lakóhelye*: Debrecen, 1564: *in vico Bwrgondia* (HBLt. 10. sz. 52), 1599: *Vicus Burgundia* (N. Kiss 918); Nagyvárad, 1599: *Vicus Paris*, *Vicus Wybech*, *Vicus Velence* (uo. 903).

A régi magyar utcanévek problémáinak e vázlatos áttekintéséből is láthatjuk, hogy számos tennivalónk akad még a történeti mikrotoponimáink kutatásában, a belterületi nevek vizsgálatában is. Nagyobb bizonyosságra kellene jutnunk számos utcanév magyarázatában, egyebek között a debreceni *Hatvan utca* (1547: *de platea Hatvan*: HBLt. 1. sz. 59; 1549: *Hatwan Wcha*: uo. 2. sz. 167; 1599: *Vicus Hatwan*: N. Kiss 918), *Cegléd utca* (1548: *in platea Cegléd*: HBLt. 2., sz. 38; 1564: *in platea Czegled*: uo. 10. sz. 19, 41; 1599: *Vicus Czegled*: N. Kiss 918) és *Várad utca* (1564: *in platea_Warad*: HBLt. 10. sz. 15; 1599: *Vicus Varad*: N. Kiss 918) nevének megfejtésében is.

Más magyarázati lehetőségekkel szemben régebben azt az ötletet vetettem föl, hogy ezek régi városaink kereskedelmével lehetnek kapcsolatosak, a más helyeken levő kereskedőházakkal, szálláshelyekkel, raktárakkal stb. Így lenne érthető a debreceni *Tizenháromváros* név is a lengyeleknek elzálogosított szepesi 13 várossal kapcsolatban. E magyarázati lehetőséget továbbra is fenntartom.

MEZŐ ANDRÁS

A helynevek és a néprajz

Nagy megtiszteltetésnek veszem és köszönöm, hogy itt, ezen a névtudományi konferencián – engedjék meg, hogy ennek nevezsem összejövetelünket – amelyen voltaképpen KÁLNÁSI ÁRPÁD kiváló nyelvész-névtanos barátunk most megjelent Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük című könyvét ismertetjük, engem bíztak meg azzal, hogy a helynévkutatás és a néprajzkutatás közti kapcsolatról szóljak. Ezt a kitüntető megbízást-felkérést azért is meg kell köszönnöm, mert számos előttem járt nagyszerű nyelvész-névtanos-helynévkutató és néprajzos, etnográfus és folklorista egyaránt foglalkozott ezzel a kérdéssel.

A legújabb társadalomtudományi elméletek (cultural anthropology) szerint egyetlen társadalomtudomány létezik, s ez a történettudomány. Ez a feltételezés két lábon is áll. Először is azon, amely szerint nincsen jelen idő, csak múlt és jövő idő van. Minthogy mindennek van története, még a jövőkutatásnak is, ebből következően ez, a történettel foglalkozó tudomány az a többszörösen integrált tudomány, amely sokszoros integráltságának megfelelően minden társadalmi-társadalomtudományi kérdésre feleletet tud adni. Ugyanez az elmélet azt is vallja, hogy az emberi művelődésnek, műveltségnek, az ezt is magába foglaló egész kultúrának a legáltalánosabb, egyben legbiztonságosabb hordozója, kifejezője a nyelv. Ilyen dedukcióban mondhatjuk azután, hogy a nyelvtörténet kultúrtörténet, illetve művelődéstörténet és ezeken keresztül és túl történettudomány – azaz társadalomtudomány. Ebben a rendszerezésben fel kell figyelni arra, hogy a nyelvtudománynak is számos ága van a maga sajátos strukturálódásának megfelelően. Ezek a nyelvtudományi ágak bármennyire is elválnak, elkülönülnek egymástól, mégiscsak a nyelvtudomány részei; szoros kapcsolatban, összeköttetésben állnak egymással. Az egyik legfontosabb nyelvtudományi ág maga a nyelvtörténet. A nyelvtörténet jelentőségének megfelelően további számos ágra tagolódott az idők folyamán. Így többek között a névtudományra is. Tehát a nyelvtudomány és egyik ága, a névtudomány is végső soron történettudomány; akárcsak a művelődéstörténet is, illetve annak egyik speciális ága, a néprajztudomány is, a maga sajátos hármas tagoltságával: tárgyi néprajz – az anyagi kultúra vizsgálata, társadalomnéprajz és folklór – szellemi néprajz. Vagyis, a névtudomány és a néprajztudomány között szoros, egymást sokszor kölcsönösen kiegészítő, értelmező rokonság van.

Voltaképpen az egész névtan nyelvtörténeti és ebből következően történeti stúdium, vagy legalább is történeti stúdium is. Jellemző az egész kérdéskörre az, hogy helyneveink elemzését legtöbb esetben nyelvileg végezték el kutatóink úgy, hogy nyelvi-nyelvészeti kutatásaikat kénytelenek voltak több-kevesebb történeti, nyelvtörténeti, művelődéstörténeti adalékkal is kiegészíteni. Ez az elv, illetve gyakorlat osztotta azután két nagy csoportra az utóbbi időben örömdetes nagy erőre kapott helynévkutatásunkat. Az egyik csoport megmaradt a helynevek pusztá felsorolásánál és legfeljebb topográfiailag, földrajzilag próbálta őket meghatározni. A másik csoport ennél sokkal többre tört: a felgyűjtött és felsorolt helyneveket nyelvileg-etimológiailag, illetőleg történetileg és néprajzilag (vagy általános művelődéstörténetileg) elemezte és adatolta. A debreceni népnyelv-, illetőleg helynévkutatók és munkáik ebbe az utóbbi, az egyes helyneveket a nyelvészeti-etimológiai vonatkozásokon túl általános történeti és művelődéstörténeti, etnográfiai és kimondottan néprajzi adatolással, elemzéssel mutatják be. Úgy, ahogy azt JAKAB LÁSZLÓ, KÁLNÁSI ÁRPÁD, SEBESTYÉN ÁRPÁD nem egy munkájában is láthatjuk.

A helynévkutatósi munkálatok történeti, illetve néprajzi hasznosítására vonatkozóan különben jó idézni SZABÓ T. ATTILA még 1937-ben megírt sorait, a *Miért és hogyan gyűjtsük a helyneveket?* című tanulmányából. „Ahogy látjuk – írta – nagyon sok dolog játszik közre az egyes helyek nevének születésében és halálában. Nagyon sokszor természetesen olyan tényezők is, amelyeket ma már egyáltalában nem állapíthatunk meg, vagy legfeljebb sejthetünk. Minden helynevünk, mint minden emberi alkotás „mulandó”-nak születik, de élön vagy történeti forrásokban, bebalzsamozva őrzi névadó keresztszüleinek, néha keletkezési körülményeinek vagy más mozzanatoknak emlékét. Ilyenformán a figyelmes vizsgálódónak nagyon sok olyan körülményre vonatkozóan adhat felvilágosítást egy-egy helynév, amely bennünket, késő, avatott-avatatlan utódokat érdekelhet, a hozzáértő kutatónak meg éppen megbecsülhetetlen tájékoztatást nyújthat” (251). Vagy vidékünkre is, de a Kálnási Árpád által részletesen vizsgált Szatmár nagyrészt „vizes világára” vonatkozóan is úgy világította meg a helynévkutatás történeti-néprajzi jelentőségét és hasznát, hogy: „Legközönségesebbek azok a helynevek, amelyek az eredeti természeti állapotot, illetőleg az ebben végbemenő változásokat tükrözik” (252). „...a folyó, vagy az állóvizek kiszáradása megváltoztatja az egyes vidékek állat- és növényvilágát, és egy-egy állatnak vagy növénynek csak a helynevekben marad fenn a neve...” (253). „A helynevek nem egy csoportja mintegy kapcsolópontot alkot a történettudomány és a néprajz, helyesebben a néplélektan érdekkörébe tartozó helynevek között. Vannak ugyanis olyan helynevek, amelyeket mintegy a történeti és néplélektani mozzanatok együttműködése eredményének kell tekintenünk.” A továbbiakban sorra veszi és főleg erdélyi példákkal mutatja be azokat a helynévcsoportokat, amelyeknek vizsgálata néprajzi érdekeltségű is.

A településtörténet legkorábbi, úgynevezett természeti helynévadási csoportja a történettudománynak, a településnéprajznak értékes felvilágosításokat adhat. Egykori erdőkre, erdő- és fafajtákra utalhat, szorosan hozzátartozóan az erdőgazdálkodáshoz és a különböző fafelhasználási módokhoz, mesterségekhez, fakészítményekhez: tartó és mérő edényekhez, bútorokhoz, faeszközökhöz és azok készítéséhez, használatához, esetleg a famunkákkal kapcsolatos különböző eszközökhöz.

Az egykori stratégiaiul fontos, őrzött, védett és ellenőrzött helyek, az őrhelyek, várak, sáncok, árkok, átkelőhelyek, gázlók, révek, hidak, váмок a helynévanyagban is megőrződtek és a néprajzi kutatásokban jelentős mértékben felhasználhatók. Helyneveink településtörténeti vonatkozásait gazdagítják azok a helynévtényezők, amelyek egykori betelepült, vagy betelepített nem magyar etnikumokról, azok életéről tanúskodnak: *Oroszvár, Németi, Olaszi* stb. A települések is változnak, sőt jelentős hányaduk idővel el is tűnik. A helységek települési változásait tükröző helynevek ugyancsak fontos történettudományi-

néprajzi források, de maga a *puszta* helynévtag is sokatmondó. Helyneveink egyike-másika az egyes települések lakóinak társadalmi viszonyairól, gazdagságáról vagy szegénységéről, nemes vagy jobbágy-zsellér voltáról is szól, vagy a foglalkozásokra, a megélhetést biztosító tényezőkre, a termelési viszonyokra utal: mint például *Péterfia Jakab utca*, *Szegénysor*, *Tímár utca*. Nagyon sok olyan helynév van, amely a legbensőbb társadalmi és kulturális körülményekről, például az egyházi hovatartozásról, a hiedelemvilágról, illetőleg a kereszténység felvételének és elterjesztésének folyamatáról, módjáról, intézményeiről ad felvilágosítást. Ugyanúgy, ahogy a későbbi nagy társadalmi-kulturális fordulatok, változások is, mint például a reformáció, vagy a felvilágosodás nyomot hagytak a helynévanyagban. Külön figyelmet érdemelnek néprajzi vonatkozásban is azok a helynevek, amelyekben más népek, népcsoportok a magyarokétól eltérő gazdasági, társadalmi és kulturális, nem kismértékben nyelvi viszonyai tükröződnek.

Helyneveink alakulásában is nyomon követhetőek bizonyos interetnikus tényezők. Leginkább olyan helyneveinkben, amelyek erősebb-gyengébb kapcsolatban állnak a kérdéses helység, terület, vagy táj lakosságának hiedelem- és szokásvilágával. A hiedelem- és szokásvilágra fényt vető helynevek elsőrenden nyelvi szempontból fontosak, mert legtöbbjükben a hiedelemvilág, illetve a szokásrendszerek jórészt eszöközhöz nem kötöten, közvetlenül nyelvi formákban, nem egy esetben műszavakban, terminusokban jelentkeznek (*Ördögháza*, *Angyalháza*).

Összegezve az elmondottakat azt mondhatjuk el, hogy a helynevek típusokba sorolhatók és a különböző típusú helynevek típusaik szerint válhatnak egyfajta művelődéstörténeti elemzés során a néprajztudomány forrásává. Úgy, ahogy azt Kálnási Árpád könyve, illetve könyvének típusbeosztása is mutatja: a természeti nevek, a műveltségi nevek és a hivatalos névadással kialakult helynevek. A háromféle típus közül az első, a természeti nevek csoportja kínálja a legtöbb és legértékesebb néprajzi érdekű motivációt. Ez viszont nem azt jelenti, hogy a másik két típuscsoportba tartozó helynevek vizsgálata nem eredményez néprajzi ismereteket, tájékoztatásokat is. Ugyanez a helyzet azzal a vélekedéssel szemben is, amely szerint csak a régi, az ősi időkbe visszanyúló helynevek nyújthatnak történetileg értékes információkat; az újabbak, vagy újjak pedig nem. Ezzel a vélekedéssel szemben az a helyes álláspont, hogy az új, sőt a legújabban keletkezett helynevek kialakulásában, elterjedésében, életében is ugyanúgy a helynévadó lakosok, közösségek gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyai tükröződnek, mint a régiekében. Tehát ezek összegyűjtése, megőrzése és feldolgozása is fontos feladataink közé tartozik.